

Scientific Journal Quarterly of Middle East Studies
Vol 33. No 1. Spring 2025
Received date: 2025.05.22
Acceptance date: 2025.07.26

مرکز پژوهش‌های علمی و
مطالعات استراتژیک خاورمیانه

Home page: www.cmess.sinaweb.net
DOR: 20.1001.1.15601986.1404.32.1.1.8

Türkiye's Multilayered Policy Toward the Gaza-Israel War: A Neoclassical Realist Perspective

Ata Mohamed Tabriz¹

Abstract

From the outbreak of the bloody conflict in Gaza on October 7, 2023, until the announcement of a ceasefire in January 2025, Turkish foreign policy experienced one of its most complex phases regarding the Palestinian issue. This article, drawing on the theoretical framework of neoclassical realism, examines the diplomatic, security, economic, and humanitarian actions of the Turkish government during this critical period. The study shows that Türkiye's response to the Gaza war was shaped by an entangled context of domestic public pressure, ideological considerations, partisan rivalries, and strategic imperatives. During this time, the Erdoğan administration oscillated between mediation and confrontation, military threats and legal action, ongoing trade and selective restrictions, seeking to maintain a dynamic balance between symbolic commitments and structural interests. The article argues that Türkiye's policy on Gaza cannot be understood merely as inconsistent behavior or reactive measures, but rather as the outcome of a complex interplay between internal and international variables.

Keywords: Türkiye, Gaza, Israel, Neoclassical realism, Domestic Pressure.

مرکز پژوهش‌های علمی و
مطالعات استراتژیک خاورمیانه

فصلنامه علمی مطالعات خاورمیانه

سال ۳۲، شماره ۱، پیاپی (۱۱۹)، بهار ۱۴۰۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۴

Home page: www.cmess.sinaweb.net

DOR: ۲۰.۱۰۰۱.۱.۱۵۶۰۱۹۸۶.۱۴۰۴.۳۲.۱.۱۸

نوع مقاله: پژوهشی

سیاست چندلایه ترکیه در مواجهه با جنگ غزه و اسرائیل؛ از منظر رئالیسم نئوکلاسیک

عطا محامد تبریز^۱

چکیده

از آغاز جنگ غزه در ۷ اکتبر ۲۰۲۳ تا زمان اعلام آتش‌بس ژانویه ۲۰۲۵، سیاست خارجی ترکیه یکی از پیچیده‌ترین و پرتناقض‌ترین دوره‌های خود را در قبال مسئله فلسطین پشت سر گذاشت. این مقاله، با بهره‌گیری از چارچوب نظری رئالیسم نئوکلاسیک، به تحلیل رفتار دیپلماتیک، حقوقی، امنیتی، اقتصادی و بشردوستانه دولت ترکیه در این مقطع می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که واکنش ترکیه به جنگ غزه در بستری شکل گرفت که در آن فشار افکار عمومی، ملاحظات ایدئولوژیک، رقابت‌های داخلی و الزامات راهبردی بین‌المللی به شدت در هم تنیده بودند. دولت اردوغان در این دوره، میان نقش‌آفرینی به‌عنوان میانجی و اتخاذ مواضع تقابلی، تهدید نظامی و پیگیری حقوقی، تداوم مناسبات تجاری و اعمال محدودیت، به طور پیوسته در نوسان بود و کوشید نوعی موازنه پویا میان تعهدات نمادین و منافع ساختاری برقرار سازد. این مقاله استدلال می‌کند که سیاست ترکیه در قبال غزه را نه می‌توان صرفاً به‌عنوان مجموعه‌ای از کنش‌های متناقض یا واکنش‌های لحظه‌ای تفسیر کرد، و نه در قالب یک سیاست ایدئولوژیک خالص؛ بلکه باید آن را محصول برهم‌کنش پیچیده متغیرهای داخلی و بین‌المللی دانست.

واژگان کلیدی: ترکیه، غزه، اسرائیل، رئالیسم نئوکلاسیک، فشار داخلی.

مقدمه

در سیاست خارجی ترکیه، مسئله فلسطین و به‌ویژه نوار غزه، همواره جایگاهی چند وجهی، نمادین و در عین حال مناقشه‌برانگیز داشته است. از زمان تأسیس دولت اسرائیل در سال ۱۹۴۸ تا کنون، ترکیه کوشیده است میان پیوندهای دینی، فرهنگی و تاریخی خود با جهان اسلام از یک سو، و الزامات امنیتی، اقتصادی و دیپلماتیک ناشی از عضویت در ساختار غرب‌محور نظام بین‌الملل از سوی دیگر، نوعی تعادل شکننده برقرار کند. با این حال، از دهه ۲۰۰۰ و به‌ویژه با قدرت‌گیری حزب عدالت و توسعه (AKP)، رویکرد آنکارا به مسئله فلسطین و غزه دچار تحولاتی بنیادین شد؛ تحولاتی که در سطوح گوناگون گفتمانی، دیپلماتیک و رسانه‌ای قابل ردگیری هستند.

نقطه عطف این دگرگونی را می‌توان در واکنش ترکیه به پیروزی حماس در انتخابات قانون‌گذاری فلسطین در سال ۲۰۰۶ و حادثه ماوی مرمره در سال ۲۰۱۰ جستجو کرد. دعوت رسمی از رهبران حماس به آنکارا، حمایت آشکار از مقاومت فلسطینی و مواضع تند اردوغان علیه اسرائیل، بیانگر چرخشی گفتمانی به سوی نقش‌آفرینی فعال‌تر نه تنها در مورد قضیه فلسطین بلکه در جهان اسلام بود. با این حال این کشور، مناسبات تجاری، امنیتی و گردشگری با اسرائیل را تا پیش از جنگ اخیر، نه تنها متوقف نکرده، بلکه به صورت تدریجی آن را بهتر کرده است. این تغییر رویکرد آنکارا در جنگ ۲۰۲۳ غزه، پرسشی بنیادین را به میان می‌کشد: سیاست خارجی ترکیه در مواجهه با جنگ غزه چگونه در تقاطع الزامات بین‌المللی و فشارهای داخلی شکل گرفته، و چه ساز و کارهایی موجب اتخاذ راهبردی چند لایه، گاه متناقض، در قبال اسرائیل شده‌اند؟

پاسخ به این پرسش مستلزم عبور از تبیین‌های ساده‌سازی شده‌ای است که یا سیاست ترکیه را تماماً برآمده از وفاداری ایدئولوژیک به مسئله فلسطین می‌دانند، یا آن را صرفاً ابزاری برای کسب مشروعیت منطقه‌ای یا تقویت سرمایه سیاسی در داخل تحلیل می‌کنند. واقعیت، در پیچیدگی فرایند ترجمه فشارهای محیطی و داخلی به کنش سیاسی نهفته است. دولت ترکیه، از یک سو با افکار عمومی‌ای روبه‌رو بود که نسبت به مسئله فلسطین حساسیت بالایی داشت و دارد، جامعه‌ای با مؤلفه‌های اسلامی پررنگ که انتظار دارد دولت در برابر اسرائیل مواضعی قاطع اتخاذ کند. از سوی دیگر، آنکارا در چارچوب شبکه‌ای از پیوندهای راهبردی با آمریکا، ناتو، اتحادیه اروپا و اقتصاد جهانی قرار دارد که تنش مستقیم با اسرائیل می‌تواند برای آن هزینه‌هایی سنگین به بار آورد. احزاب موجود در کشور نیز رویکردهای گاه متناقض داشتند و هر کدام فشارهایی جداگانه به روند سیاسی وارد می‌کردند.

جنگ در غزه، نه تنها کانون مقاومت مردم فلسطین، بلکه نماد یک سیاست خارجی رسانه‌محور، اخلاق‌مدار و مبتنی بر بازنمایی‌های نمادین برای دولت رجب طیب اردوغان، رئیس‌جمهور ترکیه بود. با این حال، واقعیت‌های ژئوپلیتیکی منطقه، امکان مداخله مؤثر و مستقیم را با محدودیت‌های اساسی مواجه ساخته و دولت را ناگزیر به اتخاذ سیاست‌هایی محاسبه‌گر و موازنه‌محور کرده است. بنابراین، آنچه در نگاه نخست به‌عنوان دوگانگی یا بی‌ثباتی در سیاست خارجی آنکارا به‌ویژه در قبال اسرائیل به نظر می‌رسد، در واقع حاصل تلاش دولت ترکیه برای مدیریت هم‌زمان دو سطح از الزامات است: پاسخ به انتظارات اجتماعی و پایگاه سیاسی داخلی، از یک سو، و تنظیم مناسبات راهبردی در ساختار بین‌الملل، از سوی دیگر.

این مقاله با رویکردی کیفی و در چارچوب نظری رئالیسم نئوکلاسیک، سیاست خارجی ترکیه در قبال جنگ غزه از تاریخ ۷ اکتبر ۲۰۲۳ تا زمان آتش‌بس در ۱۵ ژانویه ۲۰۲۵ را تحلیل می‌کند. داده‌های پژوهش شامل مواضع رسمی دولت، اظهارات احزاب سیاسی، اسناد بین‌المللی و گزارش‌های رسانه‌ای معتبر در این بازه زمانی است. تمرکز مقاله بر بررسی شیوه شکل‌گیری واکنش ترکیه در سطوح دیپلماتیک، امنیتی، اقتصادی و حقوق بشری است، با تأکید بر اینکه فشارهای داخلی و خارجی به صورت مستقیم بر سیاست اثر نمی‌گذارند، بلکه از طریق برداشت نخبگان، منطق نهادی، رقابت‌های جناحی و محاسبات ائتلافی به کنش سیاسی ترجمه می‌شوند. به همین سبب، اگرچه سطح تحلیل دولت است، اما متغیرهای داخلی چون احزاب، نهادهای مدنی و افکار عمومی نیز در قالب عوامل میانجی مورد توجه قرار گرفته‌اند.

ظرفیت‌های رئالیسم نئوکلاسیک در تحلیل سیاست خارجی ترکیه

ترکیه کشوری است که سیاست درونی بسیار پویا دارد، در عین حال، متغیرهای بین‌المللی یا وقایع و قدرت‌های منطقه‌ای نیز می‌توانند تأثیرات قابل توجهی در وضعیت این کشور داشته باشند. از این رو، برای تحلیل سیاست خارجی این کشور، بهتر است چارچوب نظری‌ای را اختیار کرد که بتواند رابطه‌ای بین سطوح مختلف، چه در داخل و چه خارج از مرزها برقرار کند. نظریه رئالیسم نئوکلاسیک چنین امکانی را فراهم می‌آورد، چرا که از یک سو، جهت‌گیری کلی دولت‌ها را تابع توزیع قدرت در نظام بین‌الملل می‌داند و از سوی دیگر بر نقش واسطه‌ای متغیرهای داخلی در شکل‌گیری رفتار خارجی تأکید دارد (Rose, 1998: 146-148).

از منظر این نظریه، سیاست خارجی، صرفاً بازتاب فشارهای ساختاری نیست و عوامل متعددی در آن دخیل است. از این رو این نظریه بر آن است که در شرایط مشابه بین‌المللی، واکنش کشورها متفاوت خواهد بود. نظریه‌پردازان رئالیسم نوکلاسیک سعی می‌کنند که توضیح دهند، ادراک تصمیم‌گیران، ظرفیت دولت، انسجام نخبگان، ساختارهای نهادی و میزان دسترسی به منابع، در شکل دادن به کنش سیاست خارجی نقش تعیین‌کننده دارند (Lobell et al, 2009: 7). این فرایند از سه مرحله کلیدی تشکیل شده است: ارزیابی تهدید، تنظیم استراتژی و بسیج منابع. در هر مرحله، ملاحظات داخلی می‌توانند تصمیم‌گیری را از مسیر پیش‌بینی شده ساختاری منحرف کنند.

در شرایطی که اطلاعات ناقص یا چند پهلوی است، ترجمه تهدیدات بین‌المللی به سیاست عملی، تحت تأثیر فرایندهای شناختی، باورها و برداشت‌های ذهنی قرار می‌گیرد. تصمیم‌گیران سیاسی، نه با واقعیت خالص، بلکه با ادراک خاص خود از واقعیت مواجه هستند؛ ادراکی که از تعامل پیچیده میان عوامل فردی، نهادی و اجتماعی شکل می‌گیرد (Foulon, 2015: 640-645). در نتیجه، فهم تهدید یا فرصت، همیشه برساخته و متکی بر زمینه‌ای است که در آن شکل گرفته است. این امر، به‌ویژه در رژیم‌هایی که ساختار قدرت در آنها متمرکز و ایدئولوژیک است، نقش پررنگ‌تری می‌یابد. این موضوع از آن رو مهم است که دولت ترکیه مدام پیوندی عاطفی و دینی با مسئله فلسطین و غزه برقرار می‌کند.

با این حال نظریه رئالیسم نوکلاسیک در تلاش است تا متغیرهای داخلی مورد توجه خود را به سه دسته کارکردی تقسیم کند، عواملی که گاه شدت یا کیفیت واکنش را تعدیل می‌کنند، گاه مکمل تحلیل ساختاری هستند و گاه خود به مثابه علت اولیه رفتار ظاهر می‌شوند (Götz, 2021: 3-7). در مواردی که فشار بین‌المللی قوی و مشخص است، نقش متغیرهای داخلی به صورت تعدیل‌گری ظاهر می‌شود؛ ولی در بسیاری از موقعیت‌های مبهم، ترجمه فشار بیرونی از طریق منطق‌های درونی صورت می‌گیرد. چنین شرایطی موجب می‌شود سیاست خارجی برخلاف انتظار ساختارگرایانه، جهت‌گیری متفاوتی به خود بگیرد.

در این میان، ایده‌ها، باورها و چارچوب‌های گفتمانی در سطح تصمیم‌گیری اهمیت می‌یابند. آنچه سیاست‌گذار به عنوان تهدید یا منفعت تشخیص می‌دهد، صرفاً حاصل داده‌های عینی نیست، بلکه متأثر از جهان‌بینی، ارزش‌ها و روایت‌هایی است که در فضای عمومی مشروعیت یافته‌اند. این ایده‌ها هنگامی تأثیرگذار می‌شوند که از سطح ذهنی به میدان گفتمان رسمی راه یابند و در تصمیم‌سازی مشارکت کنند.

(Meibauer, 2019: 7-12). تحلیل سیاست خارجی بدون در نظر گرفتن این ساز و کار معنایی، تنها به بازتوصیف سطحی کنش‌ها محدود خواهد شد.

در دهه‌های اخیر، ترکیه میان حمایت نمادین از فلسطین و تداوم روابط اقتصادی با اسرائیل، سیاستی چند لایه و گاه متناقض در پیش گرفته است. فهم این تناقض، در پرتو رئالیسم نئوکلاسیک ممکن می‌شود، چرا که می‌توان نشان داد چگونه سیاست‌گذاران ترک، از یک سو با فشار افکار نیروهای اسلام‌گرا، رقابت هویتی منطقه‌ای و انتظارات نمادین مواجه هستند، و از سوی دیگر، باید توازن را با متحدان غربی و اقتصاد جهانی حفظ کنند. واکنش دولت ترکیه، ترجمه‌ای از این تنش دو سویه است. از این منظر، رئالیسم نئوکلاسیک ابزار مفیدی برای تبیین کنش سیاست خارجی ترکیه در بحران غزه فراهم می‌آورد، چرا که میان متغیرهای ساختاری و درونی پلی تحلیلی ایجاد می‌کند. این رویکرد، به‌ویژه در موقعیت‌های مبتنی بر بحران، مانند آنچه در جنگ غزه روی می‌دهد، امکان فهم پیچیدگی کنش‌های سیاست خارجی را فراهم می‌آورد. در این چارچوب، سه متغیر داخلی به مثابه عوامل واسطه در تبیین رفتار دولت ترکیه مورد بررسی قرار گرفته‌اند: ادراک تهدید از سوی نخبگان سیاسی، فشار افکار عمومی مذهبی و منافع اقتصادی دولت. این سه متغیر، به ترتیب، به‌عنوان انگیزه، محرک و مانع در شکل‌گیری سیاست ترکیه در قبال غزه عمل کرده‌اند و در تعامل با تحولات بین‌المللی، چارچوب واکنش دولت را تعیین کرده‌اند.

سیاست ترکیه در قبال مسئله فلسطین: از عثمانی تا جمهوری

سیاست ترکیه نسبت به مسئله فلسطین، به‌ویژه در قبال نوار غزه، ریشه در تاریخی چند لایه دارد که از دوره امپراتوری عثمانی آغاز شده و در قالب جمهوری سکولار مدرن دچار دگرگونی‌های بنیادین شده است. پس از ضمیمه شدن فلسطین در سال ۱۵۱۷ به دولت عثمانی، حاکمان این منطقه کوشیدند نظامی مذهبی و اداری برقرار کنند که تعادل میان مسلمان، یهودی و مسیحی را حفظ کند. بعدتر عبدالحمید دوم، پادشاه عثمانی علی‌رغم حضور مکرر تئودور هرتزل برای کسب اراضی این منطقه، به دلایل برهم خوردن بافت مذهبی جلوگیری کرد (Bouazi, 2011: 91-92). اما با سقوط دولت عثمانی این مناطق از دست رفت؛ ولی هنوز در حافظه تاریخی برخی جریان‌های سیاسی و مذهبی ترکیه این پیوند زنده است و در این دوره جنگ به نوعی به «وجدان معذب» ترکیه بدل شده است.

گذار به جمهوری سکولار، سیاست ترکیه در قبال فلسطین را از الگوی دینی-سرزمینی عثمانی به تلاشی برای حفظ موازنه میان ارزش‌های اسلامی و الزامات ژئوپلیتیکی بدل کرد. فاطما ساری‌اسلان این

سیاست را نوعی «موازنه‌گرایی ساختاری» می‌نامد که به ترکیه امکان داده، هم‌زمان با حفظ پیوندهای امنیتی با اسرائیل، از مواضع فلسطینیان در مجامع بین‌المللی دفاع کند و راه‌حل دوکشوری را به صورت نمادین پشتیبانی نماید (Sariaslan, 2019: 9, 13, 30). این میراث دوگانه از گذشته عثمانی و الزامات جمهوری، زمینه‌ساز نوسانات دیرپای سیاست ترکیه در قبال مسئله فلسطین شده است.

در این دوره، سیاست رسمی آنکارا در قبال فلسطین تحت تأثیر گرایش به غرب‌گرایی و عضویت در نهادهایی چون ناتو، به تدریج از هویت عثمانی فاصله گرفت. اگرچه ترکیه در ابتدا با تقسیم فلسطین مخالفت کرد، اما در سال ۱۹۴۹ و تحت فشار آمریکا، اسرائیل را به رسمیت شناخت و به کمیسیون آشتی فلسطین پیوست (Duran, 2001: 162-165). در جریان بحران مربوط به کانال سوئز در سال ۱۹۵۶ نیز، با وجود واکنش دیپلماتیک، ترکیه سطح روابط رسمی با اسرائیل را حفظ کرد (همان: ۱۷۱). این گذار، بیانگر شکاف میان حافظه تاریخی متأثر از دوره عثمانی و الزامات ساختاری نظم جدید بین‌الملل در سیاست خارجی ترکیه بود.

می‌توان گفت سیاست ترکیه نسبت به فلسطین عمدتاً محتاطانه و محافظه‌کارانه بود. اگرچه آنکارا به طور رسمی با اشغالگری اسرائیل مخالفت می‌کرد، اما از همراهی کامل با سیاست‌های ضد اسرائیلی کشورهای عربی پرهیز داشت. همان‌طور که فاطمه ارکایا نشان داده، ترکیه در این دوره هم‌زمان با عضویت در نهادهای بین‌المللی، سطحی از روابط رسمی با اسرائیل را حفظ کرد (Arıkaya, 2021: 148-157). سیاست خارجی ترکیه در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۷۰، گرچه به تدریج به شناسایی سازمان آزادی‌بخش فلسطین (۱۹۷۵) و دولت فلسطین (۱۹۸۸) انجامید، اما همچنان از مداخله مستقیم یا اتحاد با جناح‌های فلسطینی خودداری می‌کرد. چنین حمایتی بیش از آنکه عملیاتی باشد، جنبه نمادین داشت و هدف آن بیشتر حفظ موازنه در روابط با جهان عرب و غرب بود. با این حال، در طول دهه‌های ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰، سیاست محتاطانه ترکیه به تدریج جای خود را به نوعی واقع‌گرایی عمل‌گرایانه داد که زمینه‌ساز گسترش همکاری‌های امنیتی و اطلاعاتی با اسرائیل در دهه ۱۹۹۰ شد.

با آغاز دهه ۱۹۹۰ و تحت تأثیر تحولات منطقه‌ای و فشارهای آمریکا، ترکیه به تعمیق روابط امنیتی و نظامی با اسرائیل روی آورد. همکاری‌های راهبردی، شامل توافقنامه‌های دفاعی، آموزش نظامی و تبادل اطلاعات، بخشی از تلاش آنکارا برای مقابله با تهدیدات مشترکی چون پ‌ک‌ک و دولت وقت سوریه تلقی شد (Koç, 2018: 218-234). اما غزه به‌عنوان یک واقعیت سرزمینی، در سیاست ترکیه در قبال مسئله فلسطین و اسرائیل تا سال ۲۰۰۶، جایگاه حاشیه‌ای داشت. پیروزی حماس در انتخابات فلسطین

و سیطره این جنبش بر غزه، نقطه عطفی بود که سیاست ترکیه را تغییر داد؛ آنکارا، بر خلاف موضع کشورهای غربی، به گفتگو با حماس روی آورد و مشروعیت سیاسی آن را به رسمیت شناخت. این چرخش، ضمن بازتاب نزدیکی ایدئولوژیک حزب عدالت و توسعه با مقاومت اسلامی، در عمل نوعی کنشگری نمادین برای تثبیت جایگاه منطقه‌ای ترکیه نیز بود.

ترکیه، حماس و تحولات سیاست خاورمیانه‌ای پس از ۲۰۰۶

روابط سیاسی میان ترکیه و جنبش حماس پس از انتخابات قانون‌گذاری فلسطین در سال ۲۰۰۶ وارد مرحله‌ای تازه شد. دولت ترکیه به رهبری حزب عدالت و توسعه در تصمیمی جنجالی و بر خلاف موضع رسمی آمریکا، اتحادیه اروپا و دیگر کشورهای غربی، رهبران حماس را برای گفتگوهای رسمی به آنکارا دعوت کرد. این اقدام از سوی وزارت امور خارجه ترکیه با هدف «کمک به پیشبرد روند صلح خاورمیانه» توجیه شد (MFA, 2006) و نقطه عطفی در سیاست خاورمیانه‌ای آنکارا به شمار رفت. در حالی که حماس در گفتمان غالب غربی به‌عنوان یک گروه تروریستی شناخته می‌شد، دولت ترکیه آن را نماینده‌ای مشروع از جامعه فلسطینی و یکی از بازیگران کلیدی مقاومت در برابر اشغال اسرائیل تلقی کرد. در کنار این چرخش دیپلماتیک، آنکارا تلاش کرد توازن روابط خود را با جریان‌های فلسطینی حفظ کند و با دعوت از محمود عباس، رئیس تشکیلات خودگردان فلسطین به آنکارا، نشان داد که صرفاً به یک جناح وابسته نیست. این رویکرد، بازتابی از فاصله گرفتن تدریجی سیاست خارجی ترکیه از محور غرب‌گرایانه سنتی این کشور و چرخش به سوی اولویت‌های منطقه‌گرایانه بود (Toçoglu, 2016: 50-56). می‌توان گفت از منظر رئالیسم نئوکلاسیک، این چرخش نه تنها به واسطه تغییر ساختار منطقه‌ای، بلکه در اثر ادراک خاص دولت وقت از فرصت‌های منطقه‌ای و نیاز به مشروعیت در محیط داخلی شکل گرفت.

چرخش جدی‌تر اما محتاطانه سیاست ترکیه در قبال اسرائیل و غزه زمانی بود که حادثه کشتی «ماوی مرمه» در مه ۲۰۱۰ روی داد. این کشتی که از سوی سازمان خیریه ترکیه‌ای «İHH» برای ارسال کمک‌های بشردوستانه به نوار غزه اعزام شده بود، در آب‌های بین‌المللی هدف حمله نیروهای اسرائیلی قرار گرفت و ۹ تن -شامل ۸ شهروند ترکیه و یک تبعه آمریکایی، جان باختند (Gürpınar, 2017: 244). ترکیه در واکنش، سه خواسته اساسی را از اسرائیل مطرح کرد: عذرخواهی رسمی، پرداخت غرامت، و پایان دادن به محاصره غزه. این واقعه نه تنها واجد ابعاد انسانی و حقوقی بود، بلکه از منظر

سیاست خارجی، نشانه‌ای از عبور ترکیه از الگوی سنتی موازنه‌گرایی و ورود به سیاست کنشگراییانه در قبال مسئله فلسطین به شمار می‌رفت (همان: ۲۴۵).

با این حال، واکنش‌های پس از ماوی مرمره نوعی دوگانگی بنیادین در سیاست ترکیه را برجسته ساخت. در سطح گفت‌وگوهای رسمی و رسانه‌ای، لحن ضد اسرائیلی دولت و رسانه‌های نزدیک به آن شدت یافت؛ اما در سطح عملی، روابط اقتصادی میان دو کشور ادامه پیدا کرد و حتی گسترش یافت (همان: ۲۵۱). در اسرائیل نیز برخی محافل سیاسی بر لزوم بازسازی روابط با آنکارا تأکید می‌کردند، حال آنکه در ترکیه، افکار عمومی روزبه‌روز حساسیت بیشتری نسبت به مسئله فلسطین و به‌ویژه وضعیت غزه نشان می‌داد (همان: ۲۴۸-۲۴۹). از نگاه تحلیلگران، این وضعیت بیانگر نقش روزافزون افکار عمومی و رسانه‌ها در شکل‌دهی به سیاست خارجی ترکیه است؛ چنان‌که «تأثیر افکار عمومی دیگر فقط در حد فشار بر تصمیم‌گیرندگان نیست، بلکه جهت‌گیری گفتمانی آنان را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد» (همان: ۲۵۱). در چارچوب رئالیسم نئوکلاسیک، این روند را می‌توان نمونه‌ای از ترجمه فشارهای داخلی، از جمله احساسات دینی، هویت‌محور و رسانه‌ای، به سیاست‌های نمادین خارجی دانست.

در این مقطع، حزب عدالت و توسعه ضمن حمایت سیاسی از فلسطینیان، سیاست فعال‌تری در سطوح بین‌المللی اتخاذ کرد. اردوغان و دیگر مقامات ارشد دولت بارها در مجامع جهانی خواستار پایان اشغال، لغو محاصره غزه و شناسایی دولت فلسطینی شدند. با این حال، این مواضع نه بر پایه ائتلاف رسمی با حماس، بلکه بر اساس ترکیب هویت اسلام‌گرای دولت، منطق کنشگری منطقه‌ای، و تلاش برای ایفای نقش رهبری نمادین در جهان اسلام قابل فهم است. این سیاست را می‌توان نوعی موازنه میان «ادراک تهدید» در نظام بین‌الملل و فشارهای اجتماعی داخلی تلقی کرد.

افزون بر ابعاد دیپلماتیک، تحولات اجتماعی نیز در این دوره در سیاست ترکیه نسبت به فلسطین نقش ایفا کردند. آمارهای رسمی نشان می‌دهد که تا سال ۲۰۲۰ حدود ۳۰ هزار شهروند فلسطینی در ترکیه ساکن بوده‌اند؛ بخشی از آنان از سرزمین‌های فلسطینی و بخشی دیگر از کشورهای درگیر جنگ مانند سوریه و عراق مهاجرت کرده‌اند (Insamer, 2020). شمار پناهیویان فلسطینی که در سال ۲۰۲۲ وارد ترکیه شدند، بیش از ۶ هزار نفر بود و این عدد در سال ۲۰۲۳ به بیش از ۱۸ هزار نفر افزایش یافت (Habersol, 2024). این مهاجرت‌ها، با تشدید پیوندهای انسانی، نمادین و هویتی میان جامعه ترکیه و مردم فلسطین، بر سیاست رسمی دولت نیز تأثیرگذار بوده‌اند. از منظر نظری، این وضعیت نشان می‌دهد

که متغیرهای اجتماعی و جمعیتی، همچون افکار عمومی و حضور پناهندگان، می‌توانند به‌عنوان «محرک‌های غیر ساختاری» در جهت‌گیری سیاست خارجی عمل کنند.

بازتاب جنگ غزه در سیاست داخلی ترکیه: رقابت احزاب، نمادها و منافع

مسئله فلسطین در سیاست داخلی ترکیه تنها یک موضوع خارجی یا بین‌المللی نیست، بلکه به دلیل پیوندهای تاریخی، دینی و عاطفی، جایگاهی نمادین در عرصه سیاسی کشور دارد. در چنین فضایی، احزاب سیاسی ترکیه مواضع خود را نه فقط بر اساس منطق ژئوپلیتیک، بلکه با ملاحظات ایدئولوژیک و انتخاباتی درونی تنظیم می‌کنند. از منظر رئالیسم نئوکلاسیک، این واکنش‌ها را می‌توان به مثابه ترجمه متغیرهای داخلی در پاسخ به فشارهای منطقه‌ای و بین‌المللی دانست.

در تحلیل احزاب سیاسی ترکیه نسبت به مسئله فلسطین، می‌توان میان دو رویکرد اصلی تمایز قائل شد. گروهی از احزاب، از جمله عدالت و توسعه، حرکت ملی‌گرا (MHP)، دموکراتیک خلق‌ها (HDP)، سعادت (SP)، هداپار (HÜDA PAR) و حزب بازهم رفاه، به حمایت قاطع از آرمان فلسطین پایبند هستند و در گفتمان خود مقاومت در برابر اسرائیل را مشروع می‌دانند. این احزاب نه تنها از اقدامات اسرائیل انتقاد می‌کنند، بلکه با پرهیز از تروریستی نامیدن حماس، آن را بخشی از مقاومت مشروع فلسطینی تلقی می‌کنند. در این میان هداپار، حتی حمایت صریح از تقویت مالی و تسلیحاتی این گروه نیز مطرح کرده است (Kriterdergi, 2023).

در مقابل، حزب جمهوری‌خواه خلق (CHP) و حزب خوب (İYİ Parti) اگرچه از راه‌حل دو دولتی و حقوق فلسطینیان حمایت می‌کنند، اما حماس را به خاطر کشتن انسان‌ها در سرزمین‌های اسرائیل به‌عنوان یک سازمان تروریستی شناسایی کرده و از سیاست‌های آن انتقاد می‌نمایند و می‌گویند اقدام حماس به ضرر بزرگی به مردم فلسطین و غزه وارد کرده است (Politikam, 2023). این رویکرد را می‌توان مبتنی بر پایبندی به سیاست خارجی عمل‌گرایانه، نگاهی محافظه‌کارانه به نظم بین‌الملل و تلاش برای حفظ موقعیت ترکیه در بلوک کشورهای غرب ارزیابی کرد.

تفاوت‌های میان این دو رویکرد، بازتابی از تنوع ساختارهای ادراکی و ایدئولوژیک در درون نخبگان حزبی ترکیه است. احزاب اسلام‌گرا و ملی‌گرا بیشتر تحت تأثیر پایگاه اجتماعی مذهبی، انگیزه‌های نمادین و ائتلاف‌سازی منطقه‌ای هستند؛ در حالی که احزاب سکولار و میانه‌رو، نگران پیامدهای بین‌المللی اتخاذ مواضع تند علیه اسرائیل بوده و با نگاه محافظه‌کارانه‌تری به سیاست خارجی می‌نگرند.

حزب جمهوری خواه خلق در دهه های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰، تحت تأثیر گفتمان چپ‌گرای جهانی، مبارزه فلسطینیان را مقاومت ضد امپریالیستی تلقی می‌کرد و با شناسایی «ساف» و افتتاح دفتر آن در آنکارا، از آن حمایت ایدئولوژیک به عمل آورد. اما با تغییر توازن قدرت در سیاست داخلی و رشد جریان‌های اسلام‌گرا، CHP مواضع خود را بازتعریف کرد و با تأکید بر اصل بی‌طرفی، از گروه‌هایی مانند حماس فاصله گرفت و به جای آن، راه‌حل دوکشوری را در چارچوب قطعنامه‌های سازمان ملل پیگیری کرد. این چرخش، بازتابی از تلاش حزب برای حفظ توازن میان مشروعیت داخلی و اعتبار دیپلماتیک در نظام بین‌الملل بود.

اما این نکته مهم تلاش احزابی است که به آرمان فلسطین اهمیت می‌دهند با سیاستی که حزب عدالت و توسعه در بعد جنگ ۷ اکتبر اتخاذ کرد. به‌ویژه حزب «بازهم رفاه» به رهبری فاتح اربکان، در موارد متعددی به صراحت از تداوم روابط تجاری دولت با اسرائیل حتی پس از تصمیم این کشور به قطع روابط انتقاد کرد و آن را مغایر با کرامت ملی و اصول حمایت از مردم غزه دانسته است. اربکان، در یکی از سخنرانی‌هایش خطاب به اردوغان او را به «اسرائیل دوستی»، متهم کرد. وی با اشاره به صادرات گسترده ترکیه به اسرائیل، از جمله سیمان، فولاد و مواد شیمیایی، پرسید که «آیا این حجم از تجارت با صهیونیست‌ها در شأن ماست؟» (Medyascope, 2024). افزون بر این، برخی چهره‌های ارشد این حزب مانند دوغان بکین، با برجسته کردن نقش پایگاه راداری «کورجیک» در دفاع از اسرائیل به‌ویژه در جریان حمله موشکی ایران به این کشور، به سیاست خارجی دولت اتهام زدند که در تضاد با مواضع نمادین آن در حمایت از فلسطین است.

این رویکرد انتقادی، با وجود تأکید بر اصول اسلام‌گرایانه، نوعی شکاف گفتمانی را در درون جریان‌های مذهبی ترکیه نشان می‌دهد؛ شکافی که از منظر رئالیسم نئوکلاسیک، بازتاب تنش میان ایده‌ها، منافع و فشارهای ساختاری است. احزابی چون بازهم رفاه و سعادت، در حالی که خود را حامی غزه می‌دانند، به عملکرد اردوغان در عمل ایراد می‌گیرند، اما در مواجهه با اظهارات ضد حماسی رهبران سکولار اپوزیسیون، از جمله اعلام صریح حماس به‌عنوان گروهی تروریستی از سوی چهره‌هایی چون امام‌اوغلو یا اوزگور اوزل، موضعی منفعلانه اتخاذ می‌کنند (Yeniakit, 2024). این رفتار دوگانه نشان می‌دهد که حتی در میان مدعیان وفاداری به فلسطین، ترجمه فشارهای داخلی، ملاحظات انتخاباتی و رقابت‌های ایدئولوژیک در تعیین واکنش‌ها، نقش کلیدی دارد.

می‌توان گفت، ادراک نخبگان، باورهای ایدئولوژیک، گفتمان‌های مسلط و پایگاه رأی‌دهندگان، همگی در ترجمه فشارهای ساختاری به سیاست حزبی اثرگذار هستند. به همین دلیل، حتی در مواجهه با یک بحران واحد مانند جنگ در غزه، واکنش احزاب می‌تواند کاملاً متفاوت باشد، چرا که متغیرهای درونی آنان، مسیر ترجمه تهدید را به گونه‌ای متفاوت شکل می‌دهند.

در نهایت، موضع‌گیری احزاب ترکیه در قبال فلسطین و حماس را باید بخشی از دینامیسم سیاست داخلی این کشور دانست؛ سیاستی که در آن، فشار افکار عمومی، هویت‌سازی انتخاباتی و ملاحظات بین‌المللی درهم تنیده‌اند و کنش سیاسی را به عرصه‌ای از موازنه‌های درونی و بیرونی بدل می‌سازند.

دیپلماسی در سایه بحران: مواضع رسمی ترکیه در قبال جنگ غزه

ریاض المالکی، وزیر امور خارجه فلسطین، در مصاحبه‌ای در سال ۲۰۲۲ تأکید کرد که روابط ترکیه و فلسطین «مستحکم و مبتنی بر پایه‌های تاریخی» است و افزود: «ما ایمان کامل داریم که دولت ترکیه به نفع مردم فلسطین عمل خواهد کرد» (AA, 2022). این ارزیابی، از وجود اعتماد راهبردی میان رهبران فلسطین و آنکارا را نمایان می‌سازد؛ رابطه‌ای که به‌ویژه در دوره حاکمیت حزب عدالت و توسعه تقویت شده و جلوه‌ای فراتر از همبستگی نمادین به خود گرفته است. ترکیه در این چارچوب، نه تنها از نظر دیپلماتیک، بلکه از نظر حقوقی و سازمانی نیز مواضعی آشکار در دفاع از حقوق فلسطینیان اتخاذ کرده است.

مقامات سیاسی ترکیه از آغاز جنگ غزه بارها از راه‌حل دو دولتی سازمان ملل متحد برای حل مناقشه فلسطین و اسرائیل حمایت کرده و بر لزوم به رسمیت شناختن یک کشور مستقل و آزاد فلسطین در مرزهای ۱۹۶۷ با پایتختی قدس تأکید کرده‌اند. آنها بارها خواستار خروج کامل اسرائیل از اراضی اشغالی فلسطین و پایان دادن به محاصره غزه شده‌اند، از جمله در ۱۰ اکتبر ۲۰۲۳ شش حزب ترکیه در پارلمان این کشور، بیانیه‌ای برای فلسطین صادر کردند و راه‌حل دو دولتی را زمینه‌ای برای تحقق عدالت و «صلح پایدار» دانستند (Politikyo1, 2023).

در اولین واکنش ترکیه به جنگ حماس، رئیس‌جمهور ترکیه، در ۸ اکتبر گفت: «ما مصمم هستیم تلاش‌های دیپلماتیکی را که برای بازگرداندن آرامش آغاز کرده‌ایم، تشدید کنیم و ادامه دهیم. ترکیه آماده است تمام تلاش خود را برای توقف هر چه سریع‌تر درگیری‌ها و کاهش تنش که با حوادث اخیر تشدید شده است انجام دهد» (Radiofarda, 2023). او در ۹ اکتبر و در میان جلسه کابینه خود به

گفتگوی تلفنی با محمود عباس پرداخت و گفت که ترکیه هرچه در توان دارد انجام می‌دهد تا درگیری‌ها در منطقه به پایان برسد و آرامش برقرار شود.

در نخستین هفته‌های آغاز جنگ غزه، دولت ترکیه با انتقاد از ناکارآمدی مذاکرات سه دهه‌ای پیشین، ایده‌ای جدید تحت عنوان «مکانیسم ضمانت صلح» را مطرح کرد. این طرح که توسط وزیر امور خارجه، هاکان فیدان، در نشست صلح قاهره در ۲۱ اکتبر ۲۰۲۳ مطرح شد، خواستار ایجاد یک ساز و کار چند جانبه برای تضمین اجرای توافقات آتی میان طرف‌های درگیر بود (BBC, 2023). بر پایه این طرح، کشورهای منطقه می‌توانستند ضامن فلسطین و کشورهای غربی ضامن اسرائیل شوند. هرچند ترکیه آمادگی خود برای ایفای نقش ضامن را اعلام کرد، اما پیشنهاد آنکارا به دلیل ابهام در جزئیات و هم‌زمانی با بحران گروگان‌گیری اتباع غربی توسط حماس، با استقبال سردی از سوی بازیگران بین‌المللی مواجه شد و به تدریج به حاشیه رانده شد.

در عین حال، دولت ترکیه با فشارهای داخلی پیچیده‌ای مواجه بود. گروه‌های اسلام‌گرای نزدیک به دولت از اردوغان به دلیل استفاده از زبان بی‌طرفانه در روزهای آغاز جنگ انتقاد کردند. تا ۲۵ اکتبر، مقامات ترک از به کار بردن نام «حماس» پرهیز می‌کردند و اصطلاح عمومی «طرفین درگیر» را به کار می‌بردند. اما پس از آن، به‌ویژه با از دست رفتن امکان میانجی‌گری و افزایش تنش‌ها با تل‌آویو، لحن مقامات ترکیه به طرز محسوسی تغییر کرد و اردوغان در موضع‌گیری‌های خود از «مقاومت مشروع» حماس سخن گفت. این چرخش گفتمانی را می‌توان تلاشی برای بازگرداندن اعتماد پایگاه اجتماعی دولت در فضای دوقطبی سیاست داخلی تحلیل کرد.

با آغاز عملیات اسرائیل علیه غزه تنش در روابط ترکیه و اسرائیل به صورت جدی پدیدار شد. ترکیه به شدت از عملیات نظامی اسرائیل انتقاد کرد. مردم ترکیه نیز علیه اقدامات اسرائیل، تظاهرات گسترده‌ای در شهرهای مختلف از جمله در مقابل سفارت و کنسولگری اسرائیل برگزار کردند. در نتیجه این وضعیت بود که اسرائیل در ۱۹ اکتبر دیپلمات‌های خود را از ترکیه فراخواند (Middleeasteye, 2023). در ادامه به‌ویژه با آغاز جنگ زمینی در ۲۳ اکتبر، ترکیه انتقادات خود از اسرائیل را تشدید کرده و سیاست‌های اسرائیل در قبال غزه را در تریبون‌های بین‌المللی هدف قرار داد.

در ۲۸ اکتبر، پس از آنکه اردوغان، در سخنرانی‌ای اقدامات نخست‌وزیر اسرائیل، نتانیا‌هو، را با رفتارهای هیتلر مقایسه کرد، وزیر امور خارجه وقت اسرائیل، الی کوهن، در واپسین روزهای سال، به صراحت اعلام کرد که تا زمانی که اردوغان در قدرت است (Euronews, 2023)، سفیر جدیدی به آنکارا اعزام

نخواهد شد و بازگشت دیپلمات‌های اسرائیلی نیز منتفی خواهد بود. با این حال، در مه ۲۰۲۴ گزارش‌هایی منتشر شد که نشان می‌داد علی‌رغم فضای سیاسی پر تنش، بازگشت تدریجی دیپلمات‌های اسرائیلی به ترکیه آغاز شده است (Euronews, 2024). بازگشت تدریجی نمایندگان اسرائیل به آنکارا نشان می‌دهد که هرچند روابط سیاسی پر تنش باقی مانده، اما ملاحظات امنیتی و منطقه‌ای، همچنان طرفین را به حفظ حداقلی از تعامل و ارتباط سوق می‌دهد.

در پی این تنش‌ها بود که در اول سپتامبر ۲۰۲۴ اردوغان، در سخنرانی افتتاحیه مجلس، به شدت از اسرائیل انتقاد کرد و گفت که «تهاجم اسرائیل ترکیه را نیز دربر می‌گیرد» (BBC, 2024). او تأکید کرد که اسرائیل با استفاده از «اندیشه سرزمین‌های موعود»، ممکن است سرزمین‌های آناتولی را هدف قرار دهد. اردوغان با اشاره به نزدیکی جغرافیایی مرز لبنان با ترکیه، اسرائیل را در مورد پیامدهای عملیات زمینی در لبنان هشدار داد و گفت که شرایط لبنان با دفاع از غزه قابل مقایسه نیست.

تجارت در میدان مین: اقتصاد سیاسی روابط ترکیه و اسرائیل پس از ۷ اکتبر

یکی از مهم‌ترین تحولات در رابطه ترکیه و اسرائیل در حوزه تجارت روی داد. این دو کشور از سال ۱۹۹۷ در چهارچوب توافق تجارت آزاد فی‌مابین، روابط تجاری خود را گسترش داده‌اند. صادرات و واردات کالا بین دو کشور به حدی پیش رفت که ترکیه در سال ۲۰۲۱ در جایگاه چهارم کشورهای صادرکننده به اسرائیل قرار داشت و ارزش واردات اسرائیل از ترکیه به ۵/۷ میلیارد دلار رسیده بود (DW, 2024). اما با آغاز جنگ غزه، این پیوند اقتصادی که بر مبنای منافع متقابل بنا شده بود، تحت فشارهای سیاسی داخلی به چالش کشیده شد. افکار عمومی در ترکیه، به‌ویژه در میان اقشار محافظه‌کار، خواستار توقف روابط اقتصادی با اسرائیل شدند و این فشارها در انتخابات محلی مارس ۲۰۲۴ به زیان حزب عدالت و توسعه منعکس شد. بخشی از پایگاه سنتی محافظه‌کار این حزب، به دلیل تداوم تجارت با اسرائیل، به حزب باز هم رفاه پیوست که به کل مخالف تجارت با اسرائیل بود (BBC, 2024).

در پی این تحولات، وزارت تجارت ترکیه در ۹ آوریل ۲۰۲۴ صادرات ۵۴ گروه کالایی به اسرائیل را ممنوع کرد؛ این گروه‌ها شامل مصالح ساختمانی، سوخت هواپیما، فولاد و محصولات شیمیایی بودند. اما این تصمیم ناکافی تلقی شد، چرا که برخی در ترکیه معتقد بودند ترکیه با صادرات خود، راه اسرائیل را برای سرکوب مردم غزه هموار کرده است. اما دولت در مقابل مدعی بود که تجارتی که انجام می‌دهد برای فلسطینیان است و این اقدام به وضعیت این کشور و مردمش ضرر خواهد زد. با این حال فشارها

کارگر افتاد و در ۲ مه ۲۰۲۴، ترکیه اعلام کرد که کلیه واردات و صادرات با اسرائیل را متوقف کرده است (Ticaret, 2024).

با وجود ادعای رسمی دولت ترکیه مبنی بر توقف صادرات به اسرائیل و حذف کد گمرکی این کشور، آمارهای وارداتی اسرائیل داستان دیگری روایت می‌کنند. تنها در ماه مه ۲۰۲۴، اسرائیل بیش از ۱۱۶ میلیون دلار کالا از ترکیه وارد کرده، در حالی که داده‌های ترکیه رقمی بسیار ناچیز را نشان می‌دهند. افزایش چشمگیر صادرات به کشورهایی چون یونان، آن هم در اقلامی همچون سیمان و فولاد، شائبه استفاده از مسیرهای واسطه را تقویت کرده است (Medyagunlugu, 2024). در این میان، افشاگری‌های چهره‌هایی چون ولکان دمیر درباره ادامه واردات اسرائیل در ماه‌های بعد (Evrensel, 2024) ابعاد پنهان این تجارت را برجسته‌تر کرده‌اند.

در پاسخ، اسرائیل نیز دست به مقابله به مثل زد. دولت تل‌آویو در تاریخ ۱۷ مه ۲۰۲۴ به طور رسمی اعلام کرد که توافق تجارت آزاد با ترکیه را فسخ می‌کند. بزالل اسموتریچ، وزیر دارایی اسرائیل، اعلام کرد که تمام کالاهای وارداتی از ترکیه مشمول ۱۰۰ درصد تعرفه اضافی خواهند شد و این تصمیم تا زمانی که اردوغان در قدرت است پابرجا خواهد بود (Reuters, 2024).

این همه در حالی انجام می‌شد که اردوغان در صحنه اجتماعی با برپایی میتینگ‌های بزرگ در تلاش بود تا حمایت خود و مردم این کشور را از آرمان فلسطین نمایش دهد. با این حال ناراضی‌های گروه‌های اسلام‌گرا از این تجارت که در روزنامه‌های رسمی پنهان می‌شد، جدی بود. در ۲۹ نوامبر ۲۰۲۴، در جریان سخنرانی اردوغان در نشست TRT World Forum، ۹ تن به دلیل اعتراض به تجارت با اسرائیل بازداشت شدند. اردوغان با لحنی تند خطاب به معترضان گفت: «فرزندم، زبان صهیونیست‌ها نشو» (Evrensel, 2024). این بازداشت‌ها واکنش‌های گسترده‌ای در پی داشت و سرانجام با افزایش فشار افکار عمومی، هر ۹ نفر آزاد شدند (Aydinlik, 2024).

می‌توان گفت روابط تجاری ترکیه و اسرائیل نه فقط با داده‌های رسمی بلکه با افشاگری‌های رسانه‌ای، اعتراضات اجتماعی و اقدامات تلافی‌جویانه دیپلماتیک بازتعریف شد. به رغم بیانیه‌های سخت‌گیرانه، هیچ‌یک از طرفین نتوانسته‌اند جریان تجاری را به طور کامل متوقف کنند. این روند، پیچیدگی روابط میان دولت‌ها، اقتصاد جهانی و فشارهای داخلی را به خوبی نمایان می‌کند.

از منظر رئالیسم نوکلاسیک، این روند گویای آن است که سیاست خارجی نه صرفاً بر اساس منافع ساختاری نظام بین‌الملل، بلکه تحت تأثیر ادراک تصمیم‌گیرندگان و فشارهای داخلی شکل می‌گیرد.

دولت ترکیه، علی رغم وابستگی اقتصادی به صادرات و قرار داشتن در یک نظم بین‌المللی مبتنی بر تجارت، برای حفظ مشروعیت داخلی خود و کنترل هزینه‌های سیاسی، مجبور به اتخاذ مواضع تند علیه اسرائیل شد؛ با این حال، ملاحظات نهادی و منافع اقتصادی مانع از تحقق کامل این مواضع در عمل شدند. در همین راستا، اسرائیل نیز در واکنش، ابزارهای اقتصادی را به مثابه ابزار تنبیه دیپلماتیک به کار گرفت اما با حفظ مسیرهای جایگزین، به وابستگی‌های خود پاسخ داد. بنابراین، در شرایطی که بازیگران بین‌المللی به شدت درهم تنیده‌اند، سیاست خارجی بیشتر از آنکه تابعی خطی از تهدیدات یا اتحادها باشد، محصول برهم‌کنش پیچیده‌ای میان سطح داخلی و بین‌المللی است؛ وضعیتی که روابط ترکیه و اسرائیل در دوران پس از ۷ اکتبر به روشنی نمودی از آن است.

تهدید بدون شلیک: بازدارندگی نمادین ترکیه در قبال اسرائیل

یکی از ابعاد حائز اهمیت روابط ترکیه و اسرائیل پس از ۷ اکتبر، تقابل‌های امنیتی و تهدیدات نظامی بود که طرفین در قبال یکدیگر داشتند و این موارد، سطح روابط بین دو کشور را بیش از پیش دچار تنش کرد. مقامات عالی رتبه ترکیه، از جمله اردوغان و فیدان، با طرح گزینه‌های نظامی در مقابل اسرائیل، ولو در سطح ایده، کوشیدند تا پیام صریحی به جامعه بین‌المللی مخابره کنند (Yenisafak, 2023)؛ مبنی بر اینکه آنکارا نه تنها توانایی بلکه اراده ورود به سطحی بالاتر از کنش منطقه‌ای را دارد. این مواضع آنکارا بر این درک استوار بود که تداوم جنگ می‌تواند جنگ منطقه‌ای یا حتی جهانی را دامن بزند. فیدان، در اکتبر ۲۰۲۳ هشدار داد که «جهان باید خطر جنگ جهانی سوم را جدی بگیرد» و وقایع غزه را شکافی در وجدان بشریت توصیف کرد (Sozcu, 2023).

اما صداهایی که از لزوم اقدام نظامی علیه اسرائیل سخن می‌گفت چه در سطح اجتماعی چه در سطح نظامی کم نبود. از جمله باغچلی که در ۲۱ اکتبر ۲۰۲۳، از حملات اسرائیل به غزه انتقاد کرد و از «مسئولیت تاریخی» ترکیه نسبت به غزه خبر داد (Diken, 2023)، بسیاری این گفته‌ها را به‌عنوان وجود اراده برای اعزام نیروی نظامی به غزه برداشت کرده و با آن مخالفت کردند (Kisadalga, 2023). اما صریح‌ترین موضع‌گیری در این خصوص از سوی رئیس‌جمهور اردوغان در ژوئیه ۲۰۲۴ مطرح شد. وی در سخنرانی خود در شهر ریزه، ضمن مقایسه شرایط غزه با مواردی چون قره‌باغ و لیبی، گفت ترکیه ممکن است در قبال اسرائیل نیز همان سطح از مداخله را پیش گیرد (Artigerccek, 2024). او عملاً گفت ترکیه می‌تواند در غزه مداخله نظامی کند، البته وی این امر را منوط به قوی‌تر شدن توان نظامی کرد. تهدیدی که به نوعی توخالی بود اما لزوم تدام برنامه‌های تسلیحاتی ترکیه را توجیه می‌کرد.

این اظهارات با واکنش تند اسرائیل مواجه شد و یسرائیل کاتس، وزیر خارجه وقت اسرائیل، اردوغان را با صدام حسین، رئیس‌جمهور پیشین عراق مقایسه کرد.

اردوغان اندکی پس از این درگیری‌های لفظی، در سخنانی پرطنین، جنبش حماس را با نیروهای مقاومت ملی در جنگ استقلال ترکیه مقایسه کرده و گفت: «هیچ تفاوتی بین نیروهای مبارز ملی ترکیه در جنگ استقلال و جنبش حماس در حال حاضر وجود ندارد. البته می‌دانیم که بیان این مطلب هزینه‌بردار است» (İletisim, 2024). این موضع‌گیری به صورت جدی روابط آنکارا و تل‌آویو را به تیرگی کشاند.

این منازعات صرفاً در سطح سیاسی-نظامی نبود، بلکه ابعاد امنیتی نیز داشت. در یک فایل صوتی که در ۴ دسامبر ۲۰۲۳ منتشر شد، رئیس سازمان اطلاعات داخلی اسرائیل (شین‌بت)، رونن بار، اعلام کرده بود که «ما رهبران حماس در لبنان، قطر و ترکیه را از میان برخواهیم داشت؛ این مأموریت، مونیخ نسل ماست» (Timesofisrael, 2023). به دنبال انتشار این فایل، سازمان اطلاعات ملی ترکیه (MIT) به اسرائیل هشدار داد که انجام هرگونه عملیات اطلاعاتی در خاک ترکیه پیامدهای جدی در پی خواهد داشت (Artigerccek, 2023). چند روز بعد، رئیس‌جمهور ترکیه نیز در واکنشی شدیدالحن اعلام کرد که هرگونه عملیات اطلاعاتی اسرائیل در ترکیه می‌تواند به وضعیتی منجر شود که «اسرائیل دیگر نتواند کمر راست کند» (TRThaber, 2023).

سیاست تهدیدآمیز ترکیه علیه اسرائیل بیش از آنکه بازتاب یک راهبرد نظامی واقعی باشد، حاصل تعامل میان ادراک نخبگان حاکم، فشار افکار عمومی و محدودیت‌های ساختاری بین‌المللی است. مواضع تند مقامات ترکیه، مانند مقایسه حماس با جنبش مقاومت ملی یا هشدارهای اطلاعاتی، در واقع نوعی بازدارندگی نمادین و نمایش قدرت سیاسی هستند که هدفشان تقویت مشروعیت داخلی و ارتقای جایگاه منطقه‌ای است، بی‌آنکه به کنشی واقعی و پرهزینه در سطح نظامی منجر شوند.

دیپلماسی نمادین، قدرت نرم: سیاست بشردوستانه ترکیه در قبال فلسطین

دولت ترکیه در سال‌های اخیر با بهره‌گیری از ابزارهای بشردوستانه، نقش فعالی در حمایت از مردم فلسطین ایفا کرده است. آژانس همکاری و هماهنگی ترکیه (TİKA) طی یک دهه گذشته بیش از ۴۰۰ پروژه عمرانی، بهداشتی، آموزشی و فرهنگی را در نوار غزه، بیت‌المقدس و کرانه باختری به انجام رسانده است (AA, 2017). این پروژه‌ها شامل تأمین انرژی خورشیدی در بیت‌لحم، ساخت هزار واحد مسکونی پیش ساخته در غزه، تجهیز بیمارستان‌ها، بازسازی مدارس در شهرهایی چون نابلس و طولکرم، و حفظ میراث اسلامی چون قبه‌الصخره و مسجدالاقصی بوده است. از منظر سیاست خارجی، چنین

اقداماتی ترکیه را به عنوان بازیگری فعال در بازسازی و بازنمایی فلسطین در سطح بین‌المللی مطرح کرد؛ امری که در هماهنگی با گفتمان اخلاق‌محور دولت اردوغان بود.

در این چارچوب، سازمان‌هایی چون هلال احمر، آفاد، دیانت و بنیادهای خیریه غیر دولتی مانند İHH نیز نقش مکمل ایفا کرده‌اند. بیمارستان دوستی ترکیه-فلسطین در غزه که در سال ۲۰۲۰ افتتاح شد، نماد حضور زیرساختی ترکیه در این منطقه است. پس از آغاز ۷ اکتبر نیز ترکیه نقش فعالی در ارسال کمک‌های انسان‌دوستانه به غزه ایفا کرد. تنها در ۷ مارس ۲۰۲۴، بیش از ۳۰۰۰ تن اقلام غذایی و دارویی از سوی هلال احمر ترکیه به این منطقه ارسال شد و به این ترتیب، ترکیه به یکی از مهم‌ترین کشورهای پشتیبان غزه بدل شد (Timesofisrael, 2024). رسانه‌های نزدیک به دولت این اقدامات را بازتاب مسئولیت تاریخی و مذهبی ترکیه در قبال ملت فلسطین ارزیابی کرده و آن را نشانه‌ای از سیاستی مستقل در برابر بی‌عدالتی جهانی معرفی کرده‌اند.

با این حال، کمک‌های گسترده ترکیه با واکنش‌های متفاوتی در سطح بین‌المللی مواجه شده‌اند. در حالی که حامیان، این اقدامات را گامی در راستای کاهش رنج‌های انسانی و پایداری اجتماعی در غزه ارزیابی می‌کنند، منتقدان معتقد هستند که چنین پروژه‌هایی می‌توانند به طور غیر مستقیم موجب تقویت حماس شوند (BBC, 2024). باوجود این نقدها، دولت ترکیه این رویکرد را بخشی از سیاست خارجی منطقه‌ای خود می‌داند که به دنبال بازتعریف نقش این کشور در خاورمیانه، با تکیه بر ظرفیت‌های نرم‌افزاری و نمادین است. در این میان، مقامات آنکارا به‌ویژه در سطوح عالی، همچون اظهارات وزیر خارجه ترکیه در مرز رفح در آگوست ۲۰۲۴، بارها بر اولویت کمک‌رسانی گسترده و بدون وقفه به غزه تأکید کرده‌اند (AA, 2024).

در سطح داخلی نیز، مسئله غزه برای پایگاه اجتماعی حزب عدالت و توسعه جایگاهی نمادین دارد و همسو با احساسات عمومی، به عنوان بخشی از میراث اخلاقی سیاست خارجی ترکیه بازنمایی شده است. این هم‌افزایی میان سیاست نمادین و سیاست عملی، با وجود آنکه با حمایت‌های جمعی همراه بود، اما دولت نتوانست اعتماد جمعی را در قبال سیاست خود در مقابل اسرائیل به دست آورد و دلیل عمده آن عدم باور جمعی به قطع تجارت با اسرائیل بود (Ankhaber, 2024).

همچنین احزاب مخالف، به‌ویژه حزب جمهوری‌خواه خلق، با استناد به فشارهای فزاینده دیپلماتیک از سوی کشورهای غربی، هشدار دادند که تمرکز بیش از حد دولت بر مسئله فلسطین ممکن است به بهای تضعیف ظرفیت ترکیه در مدیریت سایر بحران‌های منطقه‌ای تمام شود (VOAturkce, 2024).

این دوگانگی در تحلیل، نشان از آن دارد که سیاست خارجی ترکیه در قبال فلسطین، نه تنها نتیجه فشارهای ساختاری یا تصمیمات ایدئولوژیک صرف، بلکه برآیند تعامل میان ادراکات نخبگان، انتظارات اجتماعی و فرصت‌های منطقه‌ای است.

با این حال دولت ترکیه همچنین یک مسیر حقوقی را نیز آغاز کرد، آنکارا تصمیم گرفت به شکایت آفریقای جنوبی علیه اسرائیل در دیوان بین‌المللی دادگستری (ICJ) بپیوندد؛ شکایتی که بر مبنای نقض کنوانسیون ۱۹۴۸ برای پیشگیری و مجازات جنایت نسل‌کشی مطرح شده بود (İletisim, 2024). این اقدام، ترکیه را به نخستین کشور عضو سازمان همکاری اسلامی بدل کرد که به صورت رسمی در این پرونده مداخله می‌کند. در همین راستا، فیدان تأکید کرد که این کشور وظیفه خود می‌داند برای توقف «نسل‌کشی» در غزه، از همه ظرفیت‌های حقوقی موجود استفاده کند و اسرائیل را از مصونیت خارج سازد (X, 2024). چنین تلاشی، اگرچه ماهیتی حقوقی دارد، اما به وضوح در راستای تقویت سیاست نمادین ترکیه در قبال فلسطین و تثبیت نقش آنکارا به‌عنوان حامی بین‌المللی حقوق فلسطینیان صورت می‌گیرد و جایگاهی راهبردی در سیاست خارجی این کشور می‌یابد.

نتیجه

تحلیل سیاست خارجی ترکیه در قبال جنگ غزه از ۷ اکتبر تا آتش‌بس ژانویه ۲۰۲۵، نشان می‌دهد که این کشور در مواجهه با یکی از شدیدترین بحران‌های خاورمیانه، سیاستی متغیر، چند سطحی و متأثر از تلاقی نیروهای داخلی و بین‌المللی اتخاذ کرده است. دولت ترکیه، که در ابتدای بحران کوشید از جایگاه سنتی میانجی بهره‌گیرد، به تدریج و در پی شکست ابتکارهایی چون «مکانیسم ضمانت» و عدم پذیرش آن از سوی بازیگران جهانی، رویکرد خود را تغییر داد و به گونه‌ای آشکار به حمایت از فلسطین، به‌ویژه جنبش حماس، روی آورد. این چرخش، اگرچه با ادبیات نمادین و آرمان‌گرایانه توجیه می‌شد، اما بیش از هر چیز واکنشی به فشارهای فزاینده اجتماعی، سیاسی و ایدئولوژیک در داخل ترکیه بود؛ فشاری که در انتخابات محلی، اعتراضات خیابانی و افزایش انتقادات احزاب رقیب به وضوح بازتاب یافت.

راهبرد تازه ترکیه بر شش محور استوار شد: دیپلماسی فعال، پیگیری حقوقی در محاکم بین‌المللی، تحریم اقتصادی کالاهای اسرائیلی، ارسال کمک‌های بشردوستانه، بسیج رسانه‌ای، و تهدید به مداخله نظامی. با این حال، هر یک از این محورها در اجرا با محدودیت‌هایی ساختاری مواجه شد. از یک سو، نهادهای غربی و بازیگران بین‌المللی تمایلی به پذیرش میانجی‌گری یا مداخلات ترکیه نداشتند؛ از سوی

دیگر، اقتصاد جهانی و پیوندهای تجاری با اسرائیل، مانعی جدی بر سر تحقق عملی مواضع اعلام شده بود. اختلاف میان آمار صادرات رسمی و مسیرهای غیر رسمی انتقال کالا، و نیز استمرار روابط در سطوح غیر رسمی، نشانه‌ای از این تناقض ساختاری است.

در چارچوب رئالیسم نئوکلاسیک، رفتار ترکیه در بحران غزه تلاشی بود برای ایجاد توازن میان عوامل مختلف: احساس خطر از جانب اسرائیل، محدودیت‌های اقتصادی و سیاسی داخلی، نیاز به حفظ انسجام در داخل کشور، و فشارها یا قواعد بین‌المللی. تهدیدی که ترکیه با آن روبه‌رو بود، بیشتر از جنس هویت و نمادها بود (مثلاً فشار افکار عمومی مسلمان یا انتظارات اخلاقی درباره فلسطین) نه یک تهدید نظامی مستقیم. همین موضوع باعث شد رفتار ترکیه از آنچه نظریه‌های صرفاً ساختاری پیش‌بینی می‌کنند متفاوت باشد. بنابراین، اگر سیاست ترکیه گاهی متناقض یا متزلزل به نظر می‌رسد، در واقع این ناشی از تلاش برای حفظ تعادل بین دو سطح است: از یک سو، پاسخ دادن به انتظارات داخلی و نشان دادن وفاداری به آرمان فلسطین؛ و از سوی دیگر، پرهیز از رویارویی مستقیم با غرب و آسیب دیدن منافع اقتصادی و دیپلماتیک.

از این منظر، نه حمایت پررنگ از فلسطین، نه قطع صادرات رسمی، و نه تهدید به اعزام نیرو به غزه را نمی‌توان به تنهایی نشانه‌ای از تغییر بنیادین در سیاست خارجی ترکیه دانست. بلکه این اقدامات، بازتاب موازنه‌گری مستمری هستند که دستگاه سیاست خارجی ترکیه برای ترجمه‌پذیر کردن فشارهای متعارض داخلی و خارجی به کنش‌های عملی، ناگزیر از اتخاذ آن بوده است. از همین رو، مطالعه موردی سیاست ترکیه در قبال بحران غزه، فرصتی منحصربه‌فرد برای درک ساز و کارهای چند لایه سیاست خارجی در دولت‌های میانه قدرت فراهم می‌کند؛ دولتهایی که باید میان آرمان‌گرایی، انتظارات عمومی و ملاحظات ساختاری بین‌المللی، پیوسته تعادل برقرار کنند.

فهرست منابع

منابع غیر فارسی

- 1- Bouazi, B. (2011). *19. yüzyılda Filistin'de arazi satışları* [Unpublished doctoral dissertation]. Marmara University, Institute of Social Sciences.
- 2- Duran, M. A. (2024). Türkiye-İsrail ilişkileri ekseninde Türkiye'nin Orta Doğu politikası ve Filistin meselesine yaklaşımı (1948–1958). *Atatürk Yolu Dergisi*, 74, 159–175. doi:10.46955/ankuayd.1510619
- 3- Foulon, M. (2015). Neoclassical realism: Challengers and bridges to classical realism. *International Studies Review*, 17(4), 635–662. doi:10.1111/misr.12255
- 4- Götz, E. (2021). Neoclassical realist theories, intervening variables, and paradigmatic boundaries. *Foreign Policy Analysis*, 17(2), oraa026. doi:10.1093/fpa/oraa026

- 5- Gürpınar, B. (2017). Dış politika ve kamuoyu: Mavi Marmara krizi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, 10(53), 241–253. doi:10.17719/jisr.20175334117
- 6- Kemal, C. (2014). Birinci Dünya Savaşı'nda Gazze'yi Nasıl Kaybettik? *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 55, ss. 125-176
- 7- Lobell, S. E., Ripsman, N. M., & Taliaferro, J. W. (2009). *Introduction: Neoclassical realism, the state, and foreign policy*. In S. E. Lobell, N. M. Ripsman, & J. W. Taliaferro (Eds.), *Neoclassical realism, the state, and foreign policy* (pp. 1–41). Cambridge, Cambridge University Press.
- 8- Meibauer, G. (2019). Interests, ideas, and the study of state behaviour in neoclassical realism. *Review of International Studies*, 45(5), 1-17. doi:10.1017/S0260210519000214
- 9- Rose, G. (1998). Neoclassical realism and theories of foreign policy. *World Politics*, 51(1), 144–172.
- 10- Sariaslan, F. (2019). *Filistin Sorunu ve Türkiye: Bir Denge Siyaseti*. Filistin Araştırmaları Dergisi, (6), 1–32. doi:10.34230/fiad.618731
- 11- Toçoğlu, F. Z. (2016). *Türkiye'nin AK Parti dönemi Filistin ve Hamas politikası* [Unpublished master's thesis]. Sakarya University, Institute of Social Sciences.
- 12- Türk F. (2007). Yahudi Devletinin Demografik Temelleri: Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı Devleti'nin Filistin Siyaseti. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9 Sayı 2, 69-104

منابع اینترنتی

- 1- Yenisafak. (2023, October 17). From yenisafak.com/: <https://www.yenisafak.com/gundem/bakan-fidandan-gazze-asker-gonderilecek-mi-sorusuna-dikkat-ceken-cevap-4568150>
- 2- AA. (2023, October 27). From aa.com.tr: <https://www.aa.com.tr/tr/politika/sam-baskani-yilmaz-garantorluk-filistin-devletinin-kendisini-gercek-bir-devlet-olarak-kurmasina-yardimci-olabilir/3035031>
- 3- Kriterdergi. (2023, December 1). Retrieved April 2, 2025, from kriterdergi.com: <https://kriterdergi.com/turkiye-filistin-iliskileri/siyasi-partiler-filistin-gazze-ve-hamas>
- 4- Medyascope. (2024, March 24). Retrieved April 2, 2025, from medyascope.tv: <https://medyascope.tv/2024/03/24/erbakandan-erdogana-size-biz-degil-rantcilik-ve-israile-ticaret-kaybettiriyor/>
- 5- Politikam. (2023, October 26). Retrieved April 2, 2025, from politikam.com: <https://www.politikam.com/iyi-parti-genel-baskani-meral-aksener-ahmet-akini-kotuleyerek-siyaset-yapmam>
- 6- Yeniakit. (2024, March 28). Retrieved April 4, 2025, from yeniakit.com.tr: <https://www.yeniakit.com.tr/haber/gazze-konusunda-samimi-iseniz-bunlara-hicbir-lafiniz-yok-mu-1848735.html>
- 7- DW. (2024, Oct 10). Retrieved Apr 14, 2025, from Deutsche Welle: <https://www.dw.com/tr/altı-soruda-türkiye-israil-ticari-iliskileri/a-68787592>
- 8- Ticaret. (2024, December 15). Retrieved April 14, 2025, from ticaret.gov.tr: <https://ticaret.gov.tr/data/675d31b813b8761ad0813b54/Ticaret%20Bakanlığı%20-%20İsrail%20ile%20Ticaretin%20Durudurulması%20Süreci%20Hakkında%20Bilgi%20Notu.pdf>
- 9- BBC. (2024, May 3). Retrieved Apr 15, 2025, from bbc.com: <https://www.bbc.com/turkce/articles/c3gq7d01px6o>

- 10- Evrensel. (2024, September 20). Retrieved April 15, 2025, from evrensel.net: <https://www.evrensel.net/haber/528709/israill-turkiye-arasindaki-ticareti-israilin-resmi-verileri-ortaya-doktu>
- 11- Medyagunlugu. (2024, September 12). Retrieved April 15, 2025, from medyagunlugu.com: <https://medyagunlugu.com/turk-israil-ticareti-nasil-devam-ediyor/>
- 12- Reuters. (2024, May 16). Retrieved April 15, 2025, from reuters.com: <https://www.reuters.com/world/middle-east/israel-abolish-free-trade-deal-with-turkey-impose-100-tariff-turkish-imports-2024-05-16/>
- 13- Aydinlik. (2024, December 07). Retrieved April 16, 2025, from aydinlik.com.tr: <https://www.aydinlik.com.tr/haber/cumhurbaskani-recep-tayyip-erdogani-israill-ticaret-nedeniyle-protesto-eden-9-kisi-tahliye-edildi-498460>
- 14- Evrensel. (2024, December 4). Retrieved April 16, 2025, from evrensel.net: <https://www.evrensel.net/haber/535968/erdogana-israil-protestosu-nedeniyle-tutuklanan-9-genc-icin-eylem>
- 15- Sozcu. (2023, October 25). Retrieved April 18, 2025, from sozcu.com: <https://www.sozcu.com.tr/hakan-fidan-3-dunya-savasi-riski-var-p59185>
- 16- Artigercek. (2024, July 28). Retrieved April 20, 2025, from artigercek.com: <https://artigercek.com/politika/erdogandan-rizede-israil-cikisi-karabaga-libyaya-nasil-girdiysek-orada-da-yapariz-312538h>
- 17- Diken. (2023, October 21). Retrieved April 20, 2025, from diken.com.tr: <https://www.diken.com.tr/bahceli-gazze-icin-24-saat-sure-verdi-ateskes-saglanamazsa-turkiye-devreye-girmeli/>
- 18- Kisadalga. (2023, October 24). Retrieved April 20, 2025, from kisadalga.net: https://kisadalga.net/haber/detay/iyi-partiden-bahcelinin-onerisine-yanit-gazzeye-asker-gondermeyi-dogru-bulmuyoruz_84555
- 19- MFA. (2006, February 16). Retrieved April 20, 2025, from mfa.gov.tr: https://www.mfa.gov.tr/no_25---16-subat-2006_-hamas-heyetinin-ziyareti-hk_.tr.mfa
- 20- Artigercek. (2023, December 4). Retrieved April 21, 2025, from artigercek.com: <https://artigercek.com/guncel/mitten-mossada-suikast-uyarisi-ciddi-sonuclari-olur-275601h>
- 21- İletisim. (2024, July 30). Retrieved April 21, 2025, from iletisim.gov.tr: https://www.iletisim.gov.tr/turkce/dis_basinda_turkiye/detay/erdogan-turkiye-israile-girebilir-ve-filistinlilere-yardim-edebilir
- 22- TRThaber. (2023, December 6). Retrieved April 21, 2025, from trthaber.com: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/erdogandan-israile-uyari-bedelini-bellerini-dogrultamayacak-suretle-oderler-818602.html>
- 23- Timesofisrael. (2023, December 4). Retrieved April 21, 2025, from timesofisrael.com: <https://www.timesofisrael.com/in-recording-shin-bet-chief-vows-to-kill-hamas-chiefs-in-lebanon-turkey-qatar/>
- 24- AA. (2017, December 17). Retrieved April 22, 2025, from aa.com.tr: <https://www.aa.com.tr/en/middle-east/10-years-of-turkish-aid-in-palestine/1007113>
- 25- AA. (2024, August 4). Retrieved April 22, 2025, from aa.com.tr: <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/bakan-fidan-turkiye-gazzeye-en-fazla-insani-yardim-yapan-ulke-konumundadir/3294804>
- 26- Ankahaber. (2024, November 26). Retrieved April 22, 2025, from ankahaber.net: https://ankahaber.net/haber/detay/chp_grup_toplantisi_ozgur_ozel_anket_sonuclarini_acikladi_israill_ticaret_bitti_dediler_millet_bu_ikiyuzluluge_inanmiyor_207335

- 27- BBC. (2024, January 2). Retrieved April 22, 2025, from bbc.com:
<https://www.bbc.com/news/world-europe-67861266>
- 28- Timesofisrael. (2024, March 7). Retrieved April 22, 2025, from timesofisrael.com:
<https://www.timesofisrael.com/turkish-red-crescent-shipping-3000-tons-of-aid-to-gaza-largest-package-yet/>
- 29- İletisim. (2024, August 8). Retrieved April 23, 2025, from iletisim.gov.tr:
https://www.iletisim.gov.tr/turkce/dis_basinda_turkiye/detay/turkiye-uluslararası-adalet-divanında-israile-karsi-acilan-soykirim-davasina-mudahil-olmak-icin-resmi-basvuru-sundu
- 30- VOA Turkce. (2024, October 8). Retrieved April 23, 2025, from voaturkce.com:
<https://www.voaturkce.com/a/tbmm-de-i%CC%87srail-oturumuyla-turkiye-ye-tehdit-iddiası-tartisildi-chp-genel-baskani-iddia-manipulasyon-dedi/7815196.html>
- 31- X. (2024, August 7). Retrieved April 25, 2025, from x:
<https://x.com/HakanFidan/status/1821179666436088153>
- 32- AA. (2022, May 23). Retrieved May 2, 2025, from aa.com.tr:
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/filistin-disisleri-bakani-maliki-turkiye-ile-iliskiler-tarihi-temeller-uzerine-kurulu-ve-guclu/2595160>
- 33- Politikyol. (2023, October 12). Retrieved May 2, 2025, from politikyol.com:
<https://www.politikyol.com/6-siyasi-partiden-filistin-bildirgesi-taraflari-kalici-baris-icin-muzakereye-davet-ediyoruz>
- 34- BBC. (2024, October 1). Retrieved May 3, 2025, from bbc.com:
<https://www.bbc.com/turkce/articles/c5yvjv357p7lo>
- 35- Middleeasteye. (2023, October 19). Retrieved May 3, 2025, from middleeasteye.net:
https://www.middleeasteye.net/news/israel-palestine-war-diplomats-leave-turkey-security-concerns?utm_source=chatgpt.com
- 36- Radıofarda. (2023, October 12). Retrieved May 3, 2025, from radıofarda.com:
<https://www.radıofarda.com/a/32634528.html>
- 37- BBC. (2023, October 24). Retrieved May 4, 2025, from bbc.com:
<https://www.bbc.com/turkce/articles/cd1dp7gjjjro>
- 38- Euronews. (2023, December 28). Retrieved May 4, 2025, from tr.euronews.com:
<https://tr.euronews.com/2023/12/28/israil-erdogan-cumhurbaskanligi-gorevinde-oldugu-surece-buyukelcimiz-ankaraya-donmeyecek>
- 39- Euronews. (2024, May 14). Retrieved May 4, 2025, from tr.euronews.com:
<https://tr.euronews.com/2024/05/14/israil-turkiyeden-cektigi-diplomatlarini-kademeli-olarak-gorevlerine-geri-gonderiyor>
- 40- Habersol. (2024, February 6). Retrieved May 10, 2025, from haber.sol.org.tr:
<https://haber.sol.org.tr/haber/savasin-ardindan-turkiyeye-goc-eden-filistinli-sayisi-uc-kat-artti-390194>
- 41- İnsamer. (2020, October 7). Retrieved May 10, 2025, from insamer.com:
https://www.insamer.com/tr/turkiyedeki-filistin-diasporasi_3370.html